УДК 81-112:001.891.5

В. Г. Таранець, І. В. Слободцова, Н. В. Литвинова

Метод ретроспекції в діахронії

У статті обґрунтовується використання в діахронії методу ретроспекції, який базується на сукупності аксіоматичних знань, отриманих у дослідженнях. Зазначений метод, який проілюстровано у розгляді слів, що мають неясну етимологію, показує своє успішне використання.

Ключові слова: методологія, діахронія, методи дослідження, етимологія, реконструкція слів.

В основі мовних, як і інших досліджуваних явищ, знаходиться методологія науки. Вона визначає методи і прийоми пізнання навколишнього світу і, в свою чергу, залежить від специфіки лінгвістичного об'єкту. Таку специфіку поряд з іншими утворюють явища діахронічного плану, вивчення яких призвело до зародження і застосування порівняльно-історичного методу. Якщо обмежитися монолінгвістичним дослідженням і розглянути метод внутрішньої реконструкції в конкретній мові, то проблема останнього має ретроспективне спрямування. Такий напрямок визначає академічне видання колективної праці «Методы лингвистических исследований» [3]. Сам же метод ретроспекції окремо не виділяється [див. також: 1; 4], хоча в наукових дослідженнях він використовується і носить зазначену назву. Фокусування наукової думки на цьому методі вперше відбувається в межах даної статті, отже, їй притаманна **новизна. Метою** нашого дослідження є обґрунтування методу ретроспекції, доцільність його вживання, результативність і достовірність висновків, що становить основні методологічні питання будь-якої науки [2]. В цьому полягає **актуальність** зазначеної теми, яку розглянемо на конкретному мовному матеріалі.

До споріднених належить метод реконструкції, який знаходить реалізацію в діахронічних дослідженнях і з допомогою якого відтворюються давні форми і значення слів. Такий же прийом одержання даних має місце і при застосуванні методу ретроспекції. Проте зазначений метод відрізняється від методу реконструкції тим, що його завданням виступає попереднє створення відповідного **конструкту** знань, який використовується як методичний прийом при порівняльно-історичному дослідженні розвитку мови. Метод ретроспекції становить собою ніби повторний аналіз історичного матеріалу. Отримані результати первинного діахронічного дослідження утворюють нову базу вихідних даних для більш глибокого аналізу. Ретроспекція цих даних на давній період існування мови дає можливість з позицій давнини подивитися на розвиток того чи іншого мовного явища. Цей метод може бути використаний і використовується на всіх рівнях мови. Наведемо окремі приклади застосування методу ретроспекції.

Виходячи з діахронічних досліджень (М. М. Гухман; Е. І. Туманян; В. Т. Коломієць; О. П. Димирова), отримуємо, що в давнину в межах слова морфемна та складова межі **співпадали**. Проте з розвитком мов відбувалося спрощення в структурі слова, внаслідок чого триморфемна структура «корінь + суфікс + флексія» змінилася на «корінь + флексія». Суфікс злився в окремих випадках з флексією або розщепився. В останньому випадку початковий приголосний суфікса примкнув до кореня, внаслідок чого морфемна межа змістилася і вже не збігалася з фонетичною. Це явище відоме в лінгвістиці як «фонетична **атракція**». У той же час фонетична межа має в собі архаїчну рису, яка свідчить про давнє розмежування двох морфем.

Таким чином, зазначені результати діахронічного дослідження дозволяють стверджувати: 1) складоподіл у слові свідчить про давнє морфемне розрізнення і 2) в розвитку слова корінь змінив свою структуру і приєднав до себе наступний приголосний із колишнього суфікса. Ці два положення ретроспективно приймаємо як **аксіоми** при розгляді етимології слів, вирішенні питання їх спорідненості і т. ін. Вони утворюють конструкт знань, про який говорилося вище. Його можуть створювати й інші гіпотетичні положення, через які аналізуються діахронічні явища [див.: 6]. З зазначених вище позицій розглянемо застосування методу ретроспекції на окремих прикладах.

1. У німецькій і інших сучасних індоєвропейських мовах існують споріднені лексеми, напр., типу *Vater, Mutter, Bruder* і ін., в яких виділяється суфікс *-er*. Очевидно, що фонетична і мор-

© В. Г. Таранець, І. В. Слободцова, Н. В. Литвинова, 2004

фемна межі не збігаються. Проте фонетично слова розділяються на *Va-ter, Mu-tter, Bru-der*, у яких виділяються давні форми кореня та суфікса. Спостереження свідчать, що в германських мовах мав місце словотвірний формант типу *-ter/-der*, який вийшов із ie. **-ter* зі значенням «пара» і позначав двоїну, тобто множинність. Розвиток лексем у німецькій мові призвів у результаті фонетичної атракції до виділення коренів *Vat-, Mut-* і т.п.

Аналогічно діє метод ретроспекції в інших випадках. Напр,: у нім. словах, де множинна форма більш архаїчна, має місце складоподіл *Län-der* 'країни', *Fel-der* 'поля'. Початкові *Län-, Fel-* є давніми коренями, вони мають споріднені форми в інших мовах, напр.: укр. *лан, поле*.

2. У слов'янських етнонімах *слов'яни, склавіни* виділяються корені *слов-, склав-* та суфікси *-ян-, -ін-*. Проте в час зародження цих наймень морфемний склад був іншим. Складова межа проходила у вигляді *сло-в'яни, скла-віни*, що свідчить про первісний корінь типу *сло-, скла-*. З розвитком мов і, відповідно, етнонімів суфіксальний *-в* змістився у напрямку кореня і примкнув до нього, змінивши структуру кореня до вигляду *слов-, склав-*. Матеріал свідчить про необхідність розрізняти два періоди в розвитку зазначених лексем: первісний (*сло-, скла*) і вторинний (*слов-, склав-)*, який включає також сучасність. Про ці два етапи у розвитку етнонімів засвідчують гідроніми, топоніми, антропоніми у слов'янських мовах. Зупинимося на цьому детальніше.

Серед гідронімів України особливий інтерес представляє назва річки *Ворскла* (л. п. Дніпра), етимологія якої суперечлива. М. Фасмер вбачає тут зв'язок із словом рос. *ворчать*, подібно до гідроніма *Піскла* (із рос. *пищать*) [8, I: 356]. О. М. Трубачов виводить цю форму із східнофінського джерела [7: 27]. Вважаємо, що у зазначеному гідронімі необхідно виділити такі структурні одниниці: *Вор-скла*, — які розділяються межею складу і в давнину являли дві морфемні одиниці. У «Словнику гідронімів України» наводиться багато варіантів написання цього гідроніма, зокрема: *Въръскла, Ворсклъ, Воръсколъ, Ворскола, Worsklo, Vorscola* і ін. [5: 123], але в усіх випадках перший формант має варіанти *Вор-/Вър-*, а другий *-скла/-скола*. Останній формант *-скла/-скола* чітко засвідчує походження із псл. **skol-* (< піє. **skʷel-*) і значить 'слов'янський'. Початкове *вор-/вър-* походить із псл. **hwer-* (< ie. **kʷara*) 'вода, потік, річка', тобто *Ворскла* етимологічно значить 'річка слов'янська'. До цього ж словотвірного типу необхідно віднести і назву річки *Піскла*, в якій *-скла* значить 'слов'янська'. Споріднену форманту *-сла* із псл. **k'el* (< піє. **kʷel-*) 'слов'янська' зустрічаємо і в назві річки *Стрегосла*, деталі словоутворення якої вважаються неясними [7: 138]. Можливо, і назва р. *Сули* є рефлексом розвитку *сло-* із **суло-* (із піє. **kʷel- > *k'el- > *sul-* з семантикою 'слов'янська (річка)'), а не іранізм типу гідроніма *Сура*, яка знаходиться в нижньому Подніпров'ї [7: 206].

До цієї ж словотвірної групи відносимо гідронім *Псел* (л.п. Дніпра), етимологія якого «представляється неясною» [7: 206]. Ця назва засвідчена в писемних пам'ятках у формах: *Песелъ, Пслъ, Псольъ, Псло, do Pskly, Psczol, Pszol, Psczel* [5: 451–452]. У цьому гідронімі також чітко виділяється сема 'слов'янська' у вигляді досить давнього форманту *-селъ/-слъ/-скли*. Цікаво зазначити, що річки *Ворскла, Сула, Псел* відносяться до одного й того ж водного басейну Полтавщини.

Рефлекси піє. **skʷel-* на слов'янському ґрунті у вигляді кореня псл. **skwal-* (**skwar-*) зі значенням 'слов'янський' зустрічаємо в назвах річок: *Скалка/Скарка* (п. Дніпра), *Скварява* (п. Зах. Бугу, п. Вісли), *Сквиля/Сквила/Квила, Skwiia* (п. Дністра), *Сквирівка* (п. Дніпра), *Сквирка/Сквира/Skwirka/Skwira* (л. Росі п. Дніпра) [5: 503, 506]. До цього ж кореневого типу відносимо також назви річок: *Скло/Skio/Stkio* (п.Сяну п.Вісли), *Услянка/Vslianka* (бас. Дністра) та *Услявиця / Usławica* (п. Зах.Бугу п.Вісли) [5: 507, 581].

До слов'янських коренів необхідно віднести давні найменування річок, що сягають Помор'я: р. *Вісла/Віскла*, р. *Вілія* (п. п. Німан), р.*Вепр* (притока *Вісли*), де етимологічно виділяються *Ве-пр* подібно до *Ві-сла, Дні-про, Прут*, р. *Варта*, що впадають у Варяжське море, а також р. *Волхов*, на якій стоїть Новгород, р. *Горинь* (притока р. *Прип'ять*).

Корені пізнішого походження (*слов-, склав-*) засвідчені досить широко в історичні часи, починаючи від доби Київської Русі і пізніше. Наприклад: *Слов'янськ, Переяслав, Ярослав, Ростиславі* т. п.

Висновок. Вищезазначені приклади свідчать, що метод ретроспекції дозволяє отримати більш глибоку і переконливу реконструкцію коренів і словотвірних елементів, ніж при інших підхо-

дах. Розглянуті вище суперечливі приклади, етимологія яких є затемненою, можуть отримати, як було показано, задовільне вирішення внаслідок застосування методу ретроспекції. В цьому полягають доцільність використання зазначеного методу і його перспектива.

1. *Арнольд И. В.* Основы научных исследований в лингвистике. — М., 1991.
2. *Муравицкая М. П.* Методологические проблемы семасиологии // Методологические проблемы языкознания. — К., 1988. — С. 57–74.
3. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. — М., 1973.
4. *Селіванова О. О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К., 1999.
5. Словник гідронімів України — К., 1979.
6. *Таранець В. Г.* Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). Вид. 2, переробл. і доп. — Одеса, 1999.
7. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. — М., 1968.
8. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. 2-е изд. — М., 1986–1987. — Т. 1–4.

V. G. Taranets, I. V. Slobodtsova, N. V. Litvinova

THE RETROSPECTIVE METHOD IN DIACHRONY

The use of retrospective method in diachrony based on the totality of axiomatic knowledge obtained in investigations is grounded in the article. This method illustrated by the analysis of words with obscure etymology gives good results.

Key words: methodology, diachrony, methods of investigation, etymology, reconstruction of words.

В. Г. Таранец, И. В. Слободцова, Н. В. Литвинова

МЕТОД РЕТРОСПЕКЦИИ В ДИАХРОНИИ

В статье обосновывается использование в диахронии метода ретроспекции, который базируется на совокупности аксиоматических знаний, полученных в результате исследований. Указанный метод, проиллюстрированный при рассмотрении слов, имеющих неясную этимологию, продемонстрировал своё успешное использование.

Ключевые слова: методология, диахрония, методы исследования, этимология, реконструкция слов.